

Общ преглед на системата на помощните училища в България

Настоящата публикация на Български хелзински комитет за помощните училища е последната част от изследването на състоянието на детските институции в България, което той осъществи от 1999 до 2002 г.¹ Основна задача на проекта бе да направи обзор на училищата за умствено изостанали деца, който да отрази възможно най-цялостно всички дейности, провеждани в тях, като акцент бе поставен изключително върху диагностицирането, приема на децата в помощни училища и организацията на учебния процес в тях. За целта бяха осъществени посещения на всички помощни училища в страната в периода март-ноември 2002 г. Данните от тях бяха събрани по предварително разработен въпросник.

За осигуряването на достъп на изследователите до тези училища беше издадено специално писмо от Министерството на образованието и науката, което задължи изследователите да бъдат придружавани от експерти от Инспекторатите по образование по региони при осъществяване на посещенията. Тъй като писмото бе издадено в края на учебната 2001/02 г., четири месеца след като БХК уведоми МОН за проекта с молба за издаването му, някои от посещенията бяха извършени без представител на ИО на МОН.

В проучването се включиха четири изследователя на БХК - Елица Гергинова, Деница Грозева, Михаела Преславска и Славка Кукова. Всички те имат опит в наблюдението на детските институции в България и бяха запознати с нормативната уредба, касаеща помощните училища. Разбира се, еднократните посещения, които те осъществиха, не биха могли да засегнат детайлно всички аспекти от живота и учебния процес в едно помощно училище. Предимствата им обаче са в личната необвързаност на външния изследовател и в специфичния му поглед върху тази материя на базата на действащата нормативна уредба и сравнителния анализ между институции от един и същ вид.

В хода на изследването бяха посетени 74 помощни училища и 3 общообразователни училища, в които имаше открити помощни паралелки (в Свищов, две училища в гр. Монтана и с. Първомайци). Всички училища (без едно в гр. Бургас) бяха на пряко подчинение и директно се субсидираха на МОН. Около половината от тези училища бяха посетени съвместно с експерти от съответните Инспекторати по образование по региони. За някои посещения експерти бяха поканени, но те отказаха да придружат изследователите поради финансови съображения или "служебна ангажираност". Тези, които придружаваха изследователите, общо взето не показваха интерес или загриженост към въпросите, обсъждани с персонала и децата, нито се опитваха да насочат ръководителите на училищата в разрешаването им.

¹ Проектът и книгата бяха осъществени с подкрепата на специалния фонд на Посолството на Холандия за подкрепа на прехода в България (МАТРА/КАП).

По своето предназначение и същност помощните училища са специални училища, които предоставят обучение на децата с по-леките степени на умствена изостаналост. Тъй като около половината от тях са интернатни, те наподобяват домовете за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителски грижи в много отношения. Предоставянето на социални придобивки като храна, облекло, обувки, безплатни учебници в тях представлява стимул за социално слабите семейства да запишат децата си да учат в тях. За разлика от домовете, обаче, тези училища се радват на по-малко внимание и грижа от страна на държавата и на евентуални спонсори. Материално-битовите условия и базата, свързана с образованието в тях, по-скоро са подобни на тези в СПИ и ВУИ, още повече че и двете групи деца – тези с умствени увреждания и тези с девиантно поведение - са в еднаква степен жертва на обществената стигма и нагласата "проблемните деца" да бъдат сегрегирани в отделни институции.

Около 90 % от децата, които се обучават в помощните училища, са диагностицирани с "лека умствена изостаналост" и до септември 2002 г. единствено те и някои от децата с "умерена умствена изостаналост" се третираха от законодателя като обучаеми. Децата с по-тежки умствени увреждания бяха настанявани с друг вид институции – домове за деца и младежи с умствена изостаналост (ДДМУИ), които са на подчинение на Министерството на труда и социалната политика. В тях децата не получаваха и не получават образование.

Както в останалите детски институции, така и в помощните училища, относителният дял на децата от ромски произход е значително висок. Изследването на БХК установи, че от общо около 10000 деца, които са се обучавали в помощните деца през учебните 2001/02 и 2002/03 г. поне 51 % са роми. Това все пак е приблизителна статистика, която се базира на съобщения от директора или преподавателите брой на тези деца в проценти от общия брой на децата. Така е изчислен относителният дял на ромчетата по отношение на българчетата в помощните училища. Но при запитвания от страна на изследователите на БХК реакцията на директорите варираше от колебание и страх да определят дадено дете като ром до категоричен отговор, че 80 или 90 % от децата в училището са роми. Втората група директори се аргументираха с това, че те самите са търсили децата от ромските квартали в съответния град или село, тъй като в тях има най-много деца, които не посещават училище. При проведени интервюта с деца в помощните училища те предимно се самоопределяха като роми и често посочваха, че причината да се обучават точно в такова училище е ромският им произход. При преглед на документите им се установяваше също, че ромският им произход беше упоменат и че поне един от родителите им или братята и сестрите им също са учили в помощно училище. Впечатленията на изследователите бяха, че около 70 % от децата във всяко училище са роми. По сведения на директорите на училищата в МОН и ИО на МОН не се събира систематично информация за етническия произход на децата.

Нормативна уредба

От гледна точка на нормативната уредба на дейността на помощните училища проектът на БХК обхваща един крайно интересен период от края на 2001/02 г. и началото на 2002/03 учебни години. На 19.08.2002 г. беше издадена Наредба № 6 от МОН за обучението на деца със специални образователни потребности и/или с хронични заболявания, която отмени Инstrukция № 6 на Министерството на народното здраве и Министерството на

народната просвета за приемане на деца и ученици с телесни или психически недостатъци в специални училища и специални учебно-възпитателни заведения, издадена на 18.03.1977 г. След 25 години мъгляво нормативно регламентиране и още по-неясно функциониране на системата на специалните училища (най-многобройни от които са помощните) най-сетне беше направен опит тя да бъде реформирана в съответствие с международните стандарти за гарантиране на правото на образование на деца със специални образователни потребности. Макар че проектът за тази Наредба беше изготвен още през 2000 г., той беше представен на работещите в системата на помощните училища през март 2002 г. от МОН и не бяха взети предвид техните възражения и предложения при изготвяне на окончателния ѝ вариант. След публикуването ѝ в Държавен вестник не бяха дадени никакви указания по прилагането ѝ от новата учебна 2002/03 г. относно частта за диагностициране на децата, освен едно - указание на министър Владимир Атанасов за интегриране на децата и учениците от малцинствата, поместено в приложение 10 в сборник с указания на МОН от учебната 2002/2003 г. То обръща внимание на относително високия дял деца от ромски произход, които се приемат в помощните училища, за някои от които има предположения, че нямат умствени увреждания. Това указание задължи диагностичните комисии към ИО да осъществяват прецизно диагностициране и да осигуряват преводач за децата, които не владеят български език към този момент.

Тъй като БХК беше запознат с проекта за наредба на МОН, изследователите му се опитаха да съберат мнения и предложения от преподаватели и директори на училища, още преди наредбата да влезе в сила. За съжаление голямата част от тях проявиха пасивност, страх, негласно неодобрение или просто имаха nihilistic или примиренческа нагласа към този процес. След приемане на наредбата екипът продължи да се допитва до работещите в системата на помощните училища за тяхното мнение. Някои от директорите изразиха явно несъгласие с нея и заявиха, че са отправили предложения към МОН за определени разпоредби, но те не са били взети под внимание. Повечето специалисти в училищата бяха на мнение, че тя няма да може да се прилага прецизно, докато не бъдат решени много от проблемите на масовите училища и не бъде създадена система за финансиране и ресурсно подпомагане на интегрирано образование на децата със специални нужди в тях. Освен това те изтъкнаха и основният проблем, който се корени с липсата на обществена нагласа за приобщаване на тези деца в българското общество.

Изследователите на БХК забелязаха множество проблеми, свързани с прилагането на Наредбата, които ще бъдат разяснени подробно нататък в изложението. Безспорно обаче най-сериозният проблем беше некомпетентното и превратно тълкуване на наредбата и неточното ѝ прилагане, за което имаше ред причини. Една от тях беше и липсата на изрични указания от МОН, както и липсата на контрол от негова страна по отношение на разясняването и прилагането ѝ.

Когато екипът на БХК започна посещенията на помощни училища през март 2002 г. единственият нормативен акт, който уреждаше процедурата по издирването, диагностицирането и приемането на деца в тях, беше Инструкция № 6 на Министерството на народното здраве и Министерството на народната просвета за приемане на деца и ученици с телесни или психически недостатъци в специални училища и специални учебно-възпитателни заведения, издадена на 18.03.1977 г.

Тя не е била публикувана в Държавен вестник. Екипът на БХК я получи от психолог, включен в диагностичната комисия към ИО на МОН в гр. София, тъй като дори отдел "Интеграция на деца със специални образователни потребности" в МОН не разполагаше с копие от нея. Другият нормативен акт, който урежда част от проблемите, свързани с тези училища, беше Правилникът за приложение на Закона за народната просвета.

Издирване, диагностициране и прием на деца в помощните училища

Съгласно Инструкция № 6 от 1977 г., "задължението за издирване и предварително освидетелстване на децата с телесни и психически недостатъци е на директорите на общообразователните училища, на детските градини, домовете за деца от предучилищна възраст, лекарите, работещи в детските консултации, лекарите, обслужващи детските ясли и домовете за медико-социални грижи за деца". Ръководителите на тези заведения всяка година в срок до 30 юли трябваше да представят досиета и здравните карти с листовите за профилактични прегледи на издирените деца в регионалните медико-педагогически комисии. Издирването на децата с телесни или психически недостатъци от 1, 2, 3 клас на общообразователното училище би трябвало да се извършва от директорите на посочените заведения и лекарите, които ги обслужват при ежегодните профилактични прегледи. За целта директорите на масови училища би трябвало да картотекират най-късно до 30 декември всички ученици, които изостават в учебно-възпитателната работа, да организират целенасочено и системно изучаване на учениците в процеса на учебно-възпитателна работа, като регистрират данните от проучването, да организират в училището периодични консултации с учители-дефектолози за проучване на регистрираните данни и добиване на лични впечатления от изоставания ученик, да организират до 30 март изследване в окръжните психодиспансери на учениците, за които при предварителното проучване се е оформило становище, че тяхното изоставане се дължи на телесни и психически недостатъци. След това като последно задължение на директорите и лекарите в общообразователните училища е било вменено до 20 април да изпращат в медико-педагогическите комисии към ИО на МОН акт за раждане, документ за завършен клас, педагогическа характеристика, здравна карта с лист за профилактичен преглед, писмени работи на ученика, рисунки и др. на съответния ученик или дете.

Медико-педагогическите комисии трябваше да извършват клинично-психологическо изучаване с цел качествен анализ на психо-физическото им развитие. Те разглеждаха състоянието на всяко дете в състав: председател - инспекторът за специални училища в ИО на МОН и членове - лекар-невролог или психиатър, учител по дефектология, психолог, логопед и начален учител за масово училище.

За съжаление тази стройна система на издирване и диагностициране на децата с умствена изостаналост по време на изследването на БХК вече

съвсем не функционираше по описания по-горе нормативно уреден ред по много причини. Една от тях беше, че след стартиране на здравната реформа от средата на 2000 г. в масовите училища и детски градини вече не работеха лекари на щат. От друга страна директорите на масови училища отдавна не изпълняваха задължението си да наблюдават децата, които изостават в учебния процес и да се консултират с учители от помощни училища и ИО на МОН за евентуалното им диагностициране. Това се обяснява най-вече с настъпилия в последните години в България демографски срив, който доведе до драстично намаляване на децата. И тъй като броят на преподавателите в училищата се определя в зависимост от броя на децата, това доведе до масови съкращения на учители. За да се предпазят от такива, масовите училища, укриват децата със специални образователни нужди, като им позволяват да преминават от клас в клас, без познанията им да отговарят дори на минимума на държавните образователни изисквания.

При така създалата се ситуация преобладаващата част от помощните училища беше изработила няколко механизма за издирване на деца. На първо място те рекламират предлаганото в тях обучение по кабелни телевизии, радио, чрез брошури и обяви. Освен това преподаватели и психолози от тези училища обхождат масови училища в района на помощното училище и провеждат разговори с учителите там, издирват адреси и телефони на семействата на децата, които вероятно се нуждаят от диагностициране. После те се срещат с родителите и им разясняват условията за прием и обучение в помощното училище и ги уведомяват за предстоящото заседание на диагностичната комисия. Този механизъм на издирване на деца беше почти вменен в служебно задължение на преподавателите от помощните училища. Те обхождат и домовете на деца, за които получават сведения от общините, че подлежат на задължително образование, но не посещават училище. Освен това деца се издирват от ДДМУИ, но те се приемат в ПУ едва от септември 2002 г., с някои изключения на училища, които обучават такива деца от учебната 2001/02 г. Така издирените и уведомени деца се изследват от диагностична комисия към ИО на МОН, която заседава два пъти годишно - през май и септември - в съответното помощно училище. Заседанията ѝ траят по един ден и се изследват средно по 15 деца за едно заседание. В много училища се установи, че заседанията през септември се провеждат след започване на учебната година. Това налага децата, които предстои да бъдат представени пред комисия да започнат обучение в помощното училище, преди да са диагностицирани.

Медико-педагогическата или диагностичната комисия (наименованието е въведено вече с Наредба № 6 на МОН) е органът, който първоначално диагностицира децата при прием в помощно училище. По впечатления на изследователите на БХК за преобладаващия брой деца това е единственият преглед от 5 специалиста, който им се е извършвал в целия им курс на обучение в помощно училище. Единици са децата, които са били предиагностицирани или за които е констатирано от тази комисия прогресивно психо-физическо развитие, основание за преместването им масови училища.

Единствената индикация за прием в помощно училище е наличието на някои от следните увреждания, изброени в чл.3 на Инструкцията № 6 :

“1. Лека умствена недостатъчност (рубрика 311 на Международната класификация на болестите).

2. Умерена умствена недостатъчност, от степен "тежка дебилност", съответстваща на определението на класическата тристепенна класификация.

3. Резидуално слабоумие, придобито в по-късен етап от тяхното развитие, след прекарани менингоенцефалити и енцефалити във връзка с инфекции, интоксикации, черепно-мозъчни травми и други, при условие, че умствената недостатъчност не е по-тежка от посочената в т.т.1 и 2.

4. Процесуални заболявания на главния мозък (епилепсия, шизофрения и др.) с умствен упадък в степен не по-тежка от посочената в т.т.1 и 2. "

Още в чл.2 на Инструкцията се дефинира, че "дете с умствена недостатъчност е такова, у което познавателната дейност е нарушена трайно, поради органическо поражение на главния мозък.". Освен това тази инструкция обявяваше определени групи деца за необучаеми в помощни училища: "децата с умерена, тежка и дълбока олигофрения", "деца с временни задръжки в психо-физическото си развитие (педагогически занемарени, астенични, инфантилни)" и "деца с умствени възможности на границата между норма и патология (рубрика 310 МКБ)". Също така децата с тежки характерови отклонения, шизофрения или друга психоза, която би пречила за включване в детския и ученически колектив или децата с тежки нарушения в двигателната сфера, които затрудняват самообслужването, не се приемаха в помощни училища по силата на чл.14 от Инструкцията. Съгласно Наредба № 6 на МОН децата с множество увреждания, с умерена и тежка степен на умствена изостаналост, които се третираха като необучаеми досега, както и тези с аутизъм, вече трябва да се обучават по индивидуални програми за развитие в специалните или масовите училища.

Съставът на медико-педагогическата комисия според Инструкция № 6 би трябвало да включва психиатър (или невролог), психолог, олигофренопедагог, начален учител от масово училище и логопед. Изследователите на БХК установиха, че в по-голямата част от училищата това разпореждане на инструкцията се е спазвало. В някои училища не се е наемал учител от масово училище. В други, особено през последните две години, е било затруднено осигуряването на психиатър и/или психолог в комисията. Тъй като в около 1/3 от училищата няма психолози на щат, то в някои от тях такива се наемат от ОССП, от масови основни и средни училища или тези, които работят на частна практика в съответните населени места. Психиатрите обикновено се наемат от ДКЦ или от МБАЛ и са завеждащи "Детско-юношески психиатричен кабинет". Те се включват в комисията по силата на заповед на РЦЗ. Но особено от септември 2002 г. за някои региони (Сливен, Търговище, Перник и др.), психиатрите изискват прегледите на децата да им бъдат платени и учителите се принуждават да ги заплащат от личните си средства. Другият проблем с психиатрите е тяхната неосведоменост за нормативната уредба, касаеща диагностицирането. Затова, например психиатърката в комисията в Стара Загора все още не знаеше, че децата с умерена и тежка умствена изостаналост подлежат на обучение в помощните училища от септември 2002 г. От друга страна се оказва, че формулирането на наименованията на диагнозите варира от лаконичното "ЛУИ" и "УУИ" до "лека олигофрения, тежка дебилност" и т.н. Не може да се говори за единен стандарт в това отношение, въпреки че от 1992 г. Националният център за комплексно изследване на човека е издал на български език ревизия 10 на МКБ с ново кодиране и наименование на психичните и поведенчески разстройства. В протоколите от изследването на децата, обаче, не бяха забелязани кодове, нито се използваша указанията на МКБ 10 при диагностициране.

Според МКБ 10 един от показателите за умствена изостаналост е измереният със стандартизирани и индивидуално приложени тестове за

интелигентност. Тя определя диапазоните на IQ, които са показателни за всяка от четирите степени на умствена изостаналост – лека, умерена, тежка и дълбока. От разговорите с психолози и психиатри, които работят в помощни училища и участват в диагностични комисии, БХК може да направи няколко констатации. Първо - всеки от тях работи с избрани от него тестове за интелигентност, памет, представи, въображение, внимание. Това бяха матрици на Рейвън, тест на Бине-Симон-Терман, обучителен експеримент на Иванова, тест на Уекслър, дъска на Сеген, тест на Гудие, рисунка на човек на Гудинов, диагностична беседа и др. Второ - за диагностицирането на деца с умствена изостаналост не са дадени никакви указания в Инструкцията № 6, нито са издадени такива впоследствие от МОН или МЗ. В Наредба № 6 на МОН психолозите само се задължават да упоменават методиките, по които са изследвали различните показатели. От проверените протоколи от психолого-педагогическо изследване през септември 2002 г., се установи, че само няколко училища бяха спазили това изискване. Трето, често в протоколите от изследването не са записани IQ данни, а графите за представи и възприятия, или мисловна дейност бяха попълнени с "неизследвани" или "не може да се изследва". Като цяло протоколите се попълват лаконично, еднотипно и схематично. В това отношение въведеният с Наредба № 6 образец за протокол и наблюдението на неговото попълване от септември 2002 г. показва, че той доведе до събиране на повече информация за здравословното състояние на детето, което се диагностицира. Освен това въпреки че и преди приемането на Наредба № 6, имаше графи в протоколите за състоянието на слуха и зрението, те бяха попълвани с "неизследвани", но Наредбата наложи изследването им от лекар, което макар и в някои случаи формално, беше извършено.

От проверката на протоколи от психолого-педагогическо изследване могат да се направят няколко извода. На първо място нямаше единен стандарт за попълването им и не беше извършвана проверка за това от МОН през последните поне 4-5 години. В тях не се попълват методиките, ползвани при психологическото изследване, не се попълват IQ, не се попълват данни за анамнеза (поради липса въобще или липса на надлежно оформена медицинска документация за състоянието на детето от ранната му детска възраст). Освен това наличието на родител или брат и сестра, учили в помощно училище, се разглежда като доказателство за фамилната обремененост на детето със заболяване. В някои училища попълнените данни са противоречиви - най-често това е билингвистичната среда, в която е записано, че живее детето, произтичащите от това трудности за вербалното му диагностициране и едновременно с това поставянето на диагноза без преводач. Освен това някои от протоколите не бяха датирани и подписани от всички членове на комисията.

От 1998 г. в някои от училищата са създадени т.нар. диагностични екипи, които са съставени изцяло (на места само психиатър или психолог са външни за училището лица) от персонал в училищата. Това са психолог, логопед, олигофренопедагог, директор. Дейността на тези екипи беше регламентирана детайлно едва в Наредба № 6. Те би трябвало да извършват наблюдение на развитието на децата по време на учебния процес всяка учебна година и да се грижат за първоначалното диагностициране, като в последния случай екипът се председателства от експерта за специални училища от ИО на МОН.

По отношение на работата на диагностичните екипи бяха забелязани разностранни практики в страната. На места (Петрич, Велико Търново за начален курс, Перник и др.) те изцяло бяха иззели правомощията на

диагностичните комисии и извършваха и първоначалното диагностициране на децата, като протоколите от тях само се "подписваха" от ИО. В други училища те само следяха за текущото развитие на децата по време на образователния процес. В трети въобще не бяха сформирани или бяха в процес на сформирване. В контекста на гореспоменатата "криза за издирване на деца" едва ли ще се окаже удачен механизмът с диагностициране на децата предимно от вътрешни екипи поради тяхната пристрастност и стремеж да привлекат повече деца в училището.

В хода на проекта бяха посетени две заседания на диагностични комисии към ИО на МОН – едната в Пловдив на 16.05.2002 г. и другата в Стара Загора на 9 и 10.09.2002 г. На тях бяха забелязани няколко проблема. На първо място липсваше ясно тълкуване на Наредбата и Инструкцията от страна на членовете на комисията. Второ - родителите не бяха изчерпателно информирани за вида и качеството на образованието, което децата им щяха да получат в помощно училище. Най-вече им се изтъкваха предимствата на тези училища, като безплатни учебници, храна и ползване на интернат, намален състав в паралелките и възможност за по-задълбочена работа с децата им. Някои от предимствата на помощните училища са наистина неоспорими. Интернатните условия за много от децата са далеч по-добри от битовите условия, с които разполагат семействата им. А обучението е по-успешно и резултатно от това, което някои от децата са получили в масовите училища, което се дължи на занижените изисквания в учебния процес в масовите училища и незаинтересоваността от проблемите на тези деца в тях. Освен това все още в масовите училища не са създадени условия за обучение на деца със специални образователни потребности. И все пак предназначението на помощните училища е да обучава деца с диагностицирана умствена изостаналост, които наистина не биха могли да получат образование в масови училища. Ситуацията обаче в повечето случаи е, че децата изостават в тези училища поради педагогическа занемареност и незаинтересованост, а не поради "органическо увреждане на главния мозък". Освен това по-голямата част от децата са отгледани в крайно бедни условия, предимно в ромски квартали от един родител или роднина и не владеят добре български език. Те не са посещавали детска градина или масово училище и не могат да покрият изискванията за училищна готовност на 7-годишна възраст. От друга страна масовите училища не предлагат подготвителни класове за тези деца и попадайки направо в 1 клас, те съвсем логично изостават в учебния процес, след което биват диагностицирани с "лека умствена изостаналост".

Третият проблем в работата на диагностичните комисии касаеше тяхната техническа организация и провеждане. Родителите на деца със специални нужди невинаги разполагат с писмен източник на информация нито в самото училище, нито в ИО на МОН, за предназначението на помощните училища, както и за документите за прием в тях. Ако те са издирени от преподаватели в ПУ, се уведомяват от тях по телефона за заседание на комисията.

В различните училища членовете на комисията са разпределени различно по кабинети. Почти навсякъде психолозите работят в отделен кабинет. Останалите членове са заедно в друг кабинет или са в два отделни, като логопед и олигофренопедагог работят отделно от психиатър и експерт от ИО. Интервюто на диагностицираното дете се провежда много често с това на родителя, което създава напрежение у родителите и у самите деца. Документите, които родителите представят пред комисията, съдържат прекалено оскъдна информация, за да се създаде цялостно впечатление у комисията за състоянието на детето. Но въпреки това на

базата на тази информация се изготвя заключение и решение за прием на децата в помощни училища.

Материални условия

От 74 помощни училища в страната около половината са интернатни и разполагат с пансион. С изключение на 2-3 (които се помещават в сграда на бивше полицейско управление или детска градина), сградите на помощните училища са построени с първоначално предназначение за масови училища. И в повечето от тях са се помещавали масови училища до 70-те години. Най-стари са сградите на училищата в Асеновград, Стара Загора, Перник, Добрич, Попово, Габрово. Останалите са построени предимно в периода 1930-70 г. В около 30 училища бе съобщено за течове от покривите на сградите, за нужда от спешни ремонти на парни, водни и ел.инсталации. Някои от тях се справяха с тези проблеми само със средства, набавени по инициатива на директорите от спонсори. Други, предимно в малките населени места, все още чакат държавна субсидия за това. Драстичен е примерът с училището в Долни Дъбник, където през 2002 г. парният котел експлодира, а той се намира в подземие на интерната и експлозията криеше сериозен риск за живота на децата. Разбира се, имаше и училища, в които отоплението се осъществява още с печки на твърдо гориво. Осветлението в половината от училищата е обикновено и крайно недостатъчно. Санитарните възли предимно са с крайно занемарена хигиена, неремонтирани от десетилетия, без течаща вода. Оборудването и обзавеждането в интернатите се свежда до легла и шкафчета, които най-често не са достатъчни за всички деца. Спалното бельо и дюшеците са набавени предимно от дарения или от закрити военни поделения. Дрехи, обувки, бельо, средства за поддържане на лична хигиена за децата се набавят също от дарения.

Класните стаи в 80 % от училищата разполагат само с чинове, шкафове за учебни пособия и черна дъска. Текущи ремонти и освежаване се извършват с безвъзмездния труд на персонала и децата и с материали, набавени от дарения. Работилниците по труд и техника за дървообработване, металообработване, шев са оборудвани с машини още през 70-те години. В училищата, където има по-скорошно оборудване, то е доставено от дарители. Физкултурни салони и телевизионни зали има в 90 % от училищата, но те са също с оборудване от преди 20-25 години.

Като цяло материалната база, с която разполагат помощните училища, е крайно остаряла, амортизирана, на места неизползваема и непригодна за обучение на деца със специални образователни потребности.

Особено през последните 2-3 години от държавната субсидия за помощните училища не се отпускат средства за ремонт, поддръжка или закупуване на оборудване. Това е изцяло грижа на директорите и персонала.

Медицинско обслужване

Медицинското обслужване на децата в помощните училища се оказва сложен и все още неразрешен проблем. От една страна в повечето от тях работят фелдшери или медицински сестри на половин щат, назначени от общините. От друга -профилактичните прегледи и имунизациите се извършват предимно от личните лекари на децата и само на места в тази

дейност са включени и работещите на щат медицински лица. В това отношение сериозен проблем е, че все още някои от децата в помощните училища нямат избрани лични лекари. На друга част от децата лични лекари са избрани по местоживееене и се налага, ако детето учи в интернатно училище, да му бъде назначен служебен личен лекар, чиято практика е поне в близост до града или селото, в което се намира и училището. Ако в някои училища това беше направено, то в други медицинската грижа бе оставена само на личните лекари по местоживееене, което беше равносилно на липса на такава.

Стоматологична помощ децата получават или от стоматолог, който има неофициална уговорка с директора на училището за безплатно предоставяне на лечение или училищата се обръщат към такъв само при спешни нужди, като му заплащат лечението на децата от бюджета на училището или от лични средства. Стоматологични профилактични прегледи не се извършват.

Специално периодично наблюдение от психиатър не е осигурено, освен за децата, страдащи от епилепсия, които са на постоянна терапия. Почти няма практика децата да се преглеждат регулярно от психиатър и да се предиагностицират.

В началото на 2002 г. МОН е изискувало от Инспекторатите по образование да осъществят проверка на състоянието на медицинското обслужване в помощните училища. Някои от тях са установили, че все още има деца, които нямат личен лекар, други са установили, че не се отразяват надлежно профилактичните прегледи и имунизации или че съответното проверено училище не разполага със спешен медицински шкаф. Не са последвали санкции за училищата, в които са намерени нарушения.

Тъй като медицинските картони на децата в повечето училища се съхраняват в училището, а децата имат лични лекари по местоживееене и родителите им не са задължени да представят документи от осъществените прегледи от тези лекари, то в картоните не са отразени всички данни, свързани със здравословното състояние на децата. Впечатление правеше също, че медицинските лица в училищата не разполагаха със статистика за децата според техните заболявания и диагнози. Това отчасти се дължеше и на факта, че при прием около 50 % от децата нямат медицински картони и имунизационни паспорти и те им се издават след постъпването в училище.

Лекарските кабинети в училищата, където имаше такива, невинаги отговаряха на изискванията за оборудване на Наредба № 3 за здравните кабинети в детските градини и училищата от 9.05.2000 г. Спешните медицински шкафове разполагаха с най-необходимото за оказване на първа помощ, но медикаментите в тях бяха предимно набавени от дарения.

Хранене

Предоставянето на храна в помощните училища, където 80 % от децата са от социално слаби семейства и над 50 % са от ромски произход е от изключително значение. Както дори някои от директорите споделиха, храната е един от основните стимули за посещаване на училище за повечето деца и родители. Този проблем има две измерения за интернатните и неинтернатните училища. В първите, макар и недостатъчни, все пак се отпускат средства от държавната субсидия за хранене. Те обикновено варират от 0,24 лв. до 0,80 лв. за храноден на едно дете. В полуинтернатните

училища, където децата имат часове по самоподготовка следобед, храната се осигурява само от дарения и децата се хранят в помещения, пригодени за целта. Предлаганата храна в тях обаче представлява предимно сандвичи или готови закуски. Едва ли на фона на гореизложените факти може да се говори за калоричност, разнообразност или достатъчна като количество храна. Още по-малко за съобразяване с нормативните изисквания на Наредба 16 на МЗ от 1994 г. за физиологичните норми за хранене на населението, която определя прием на 2400 ккал. на ден от дете на възраст между 10 и 14 години. Набавянето на храна с такава калоричност категорично коства повече от 0.80 лв. на ден за дете. Децата се хранят в най-добрия случай два пъти седмично с месо, като има и училища, в които те опитват месо два пъти годишно (Мъглиж, Бяла Слатина). Пресни плодове и зеленчуци също не се предлагат.

Кухните и столовите се намират на приземни етажи и често се нуждаят от ремонт или обновяване на инвентара.

Образование

Образователният процес в помощните училища е нормативно уреден забележително пестеливо от законодателя. Наредба № 6 на МОН определи продължителността на учебните занятия в помощните училища, а с указание на МОН от септември 2002 г. се потвърдиха типови учебни планове и валидните учебници.

Преподавателите и директорите на посетените училища споделиха с изследователите редица проблеми, свързани с учебния процес. На първо място това е драстичният недостиг на учебници. За предметите "Музика" и "Труд и техника" учебници за тези училища никога не са били издавани. Учебниците по история и география за 7 и 8 клас са с крайно остаряло съдържание и тези премети се преподават по брошури. Новите учебници по ботаника, зоология, анатомия, издадени в периода 1991-94 г., бяха доставени в малки количества в училищата. По мнение на учителите учебното съдържание в тях е интересно представено, но се нуждае от допълнителна адаптация при преподаване, за да бъде разбрано от учениците. Те препоръчаха при създаване на такива учебници занапред да бъдат събрани мнения и предложения от работещите в системата на помощните училища, тъй като те най-добре познават възможностите и интересите на децата. Единствено учебниците за началния курс са преиздавани и преработвани като съдържание (в периода 1990-93 г.), но и от тях нямаше достатъчно в почти всички училища. Освен това издателствата, които до момента са издавали такива учебници, са заявили на запитвания от училищата, че не разполагат с тях дори на склад. Така като основен приоритет на МОН би трябвало да бъде издаването на учебници за помощните училища. Още повече че за общообразователните училища такива се сменят и издават от няколко екипа на учебна година. Разбираем е икономическият механизъм, който стимулира създаването на учебници за масови училища и възпира този процес за помощните. Но това в никакъв случай не е основание държавата да абдикира от задължението си да осигури равни възможности за получаване на задължителното основно образование от всички свои граждани.

Освен това учебни пособия като глобуси, географски и исторически карти, макети за обучението по биология, ботаника, анатомия също не са доставяни от 6-7 години. За учебна година децата разполагат с по една тетрадка за всички предмети или с по 5-6 тетрадки в зависимост от възможността на директора да набави такива от дарения. В много малко

училища беше споменато, че учебни пособия се набавят от средства от бюджетната субсидия.

Вторият проблем, свързан с обучителния процес, е липсата на координация между издаване на нов учебник и нова учебна програма. Така по определени предмети са съставени нови учебни програми без учебник, което принуждава преподавателите да разработват сами уроците си. По други има само нов учебник, без програма, което обърква разпределението на учебния материал през учебната година.

Трети проблем е невъзможността за осигуряване на извънурочни занимания поради липса на средства и норматив на преподавателите за сформирани на СИП. Предвид социалната занемареност и изолация на децата от изключително значение е те да придобиват умения и познания извън включените в учебния материал, както и да намират реализация и възможност за изразяване в различни дейности като рисуване, пеене, ръкоделия и др.

Липсата на достатъчно квалифицирани преподаватели и липсата на мотивация за повишаване на квалификацията им също беше сериозен проблем. В помощните училища работеха на временни трудови договори преподаватели, които нямаха нужната квалификация. Но особено в отдалечените от областните градове населени места нямаше и кандидати за преподаватели поради неблагоприятните условия на работа.

Шансовете за продължаване на образованието за децата от помощните училища на практика се свеждат до две възможности - постъпване в СУПЗ или професионална паралелка, каквито около половината от училищата имат. СУПЗ е предпочитан вариант за децата, които завършват 8 клас в помощно училище, в което няма професионални паралелки и в района на което има СУПЗ. В противен случай децата прекъсват обучението си след 8 клас. Наблюдението на БХК показва, че повечето деца, които завършват 8 клас в помощни училища с професионални паралелки, решават да придобият квалификация в тях. С Наредба № 6 на МОН беше дадена възможност на тези деца да продължат на образованието в средни общообразователни училища след полагане на изпит.

Последният проблем свързан с успешното обучение на децата, който е от ключово значение, е сформиранието на подготвителни класове за невладеещите български език или за децата, които се нуждаят от придобиване на умения и познания, за да започнат обучение в 1 клас в ПУ. Такива са сформирани в сравнително малко училища поради липсата на чувствителност у ръководствата им към езиковия проблем на тези деца и досегашната практика те да научават български език в процеса на обучение в 1 клас.

Отдих

Помощните училища не разполагат с никакви бюджетни средства за организиране на лагери или екскурзии за децата. Все пак имаше много училища, в които ръководството успяваше да осигури поне по една или две екскурзии със средства на дарители. Сравнително висок беше и броят на училищата, които успяваха да заведат децата веднъж в годината на театър, кино или музей отново с помощта на спонсори.

Дисциплина и наказания

В повечето училища директорите и преподавателите съобщиха, че рядко се прибегва до налагане на наказания на децата, тъй като много от провиненията им се дължат на заболяванията и умственото увреждане и обикновено регламентирани в ППЗНП наказания нямат ефект върху тях. Само в краен случай, когато системно се нарушават редът и дисциплината чрез агресивни прояви към учители и деца, и то само след изслушване на детето и родителите му пред педагогически съвет, се налагат такива. В малко училища беше съобщено за налагане на наказания под формата на труд - почистване на тоалетни или помагане в извършване на битови дейности. В училищата в с. Славяново, с.Чокманово, с. Ветрен, гр. Казанлък и гр.Тополовград беше съобщено от децата, че персоналът понякога прибегва към упражняване на физическо насилие върху тях за наказание. Част от персонала в някои от тези училища потвърди това, в други - и изследователите станаха свидетели на такова поведение.

Документи

Наблюдението на БХК показва, че в помощните училища най-надлежно се водеше задължителната училищна документация: книга за подлежащите на задължително обучение деца до 16 -годишна възраст, материална книга за взетите учебни часове, главна книга за учениците, дневници за класове и интернатни групи, книга за протоколи от изпити, регистрационни книги за издадените документи за завършен клас, входящ и изходящ дневник, книга за заповедите на директора, книга за контролната дейност на директора, книга за протоколите от заседанията на педагогическия съвет, журнал за санитарното състояние, книга за регистриране на дарения др.

Разнообразна е обаче практиката по водене и съхранение на личните дела на учениците и на документите, които те съдържат. В някои училища в личното дело бяха само протокол от диагностична комисия, акт за раждане, молба от родителя за прием на детето и евентуално педагогическа характеристика от класния ръководител от масовото училище, в което детето е учило преди диагностицирането. Други съдържаха и медицинските картони и други медицински документи, удостоверяващи допълнителни заболявания на детето. Най-пълните лични дела имаха следните документи: протокол от психолого-педагогическо изследване на диагностична комисия или диагностичен екип, медицински документи от лекар-специалист за състоянието на зрение и слух, индивидуална образователна програма или индивидуална програма за развитие, карта за логопедично изследване, молба от родител/настойник, копие от удостоверение за раждане, творчески работи на детето, рисунка на човек от диагностицирането, доклади на всеки от членовете от диагностичния екип, доклад от изследването на психолога, годишна педагогическа характеристика от класния ръководител от помощното и от масово училище, удостоверение за последния завършен клас в масовото училище, декларация от родителя/настойника, че ще осигури личен лекар за детето и че поема отговорност за него, когато го взема от училище, без да уведоми класния ръководител, лична снимка на детето. Някои от последно изброените документи се изискват от учебната 2001/02 или 2002/03 г. и се съдържат само в делата на учениците, приети от тези учебни години.

Медицинските документи в училищата са предимно ЛАК и имунизационни паспорти на децата, амбулаторни журналы, тетрадки за опаразитеност, списъци с имената на децата и личните им лекари и техни

координати за връзка, тетрадки за изписване на лекарства от спешен шкаф и др. Впечатлението на изследователите е, че тези документи се водят непоследователно и непълно, особено що се отнася до профилактичните прегледи и имунизации на децата и установяване и регистриране на техните допълнителни заболявания или множествени увреждания.

Един от основните проблеми, които екипът на БХК констатира беше хаотичното и непълно водене на документацията от личните дела на децата (особено на медицинските документи), липсата на статистическа информация относно броя на децата по етнически групи и броя на децата според тяхното семейно положение и диагноза. Освен това липсваше и статистика за това каква част от децата са учили в масови училища преди приемането им в помощни.

Инспекции

Помощните училища представляват институции, пренебрегнати от поне две десетилетия не само от законодателя, но и от повечето държавни органи, оправомощени да ги инспектират и да осъществяват контрол върху тях. Все пак и тук, както се установи и при другите детски институции, най-чести са проверките от ХЕИ. Това, разбира се, не е гаранция за доброто хигиенно-санитарно състояние на училищата, защото този контрол не е ефективен и в много случаи се извършва с предупреждение. Не беше установено и да са налагани някакви санкции от ХЕИ, особено на училищата с крайно занижена хигиена. Нещо повече, в ПУ в гр. Чирпан ХЕИ беше отпредило предписание за цялостен ремонт на санитарните възли, което не бе изпълнено в срок. Поради това и не бе издадено санитарно разрешително за учебната 2002/2003 г. Въпреки това училището беше започнало учебната година без санитарно разрешително и без санкции за персонала.

Органите на ПАБ осъществяват контрол само по време на отоплителния сезон, но в някои училища те не бяха извършвали инспекции от 4 или 5 години.

Все пак най-сериозен е фактът, че експертите от ИО на МОН проявяват толкова занижен интерес и почти никаква активност за инспектиране на поверените им училища. Тъй като само 3 или 4 ИО (от общо 28) имат експерт за специални училища, то обикновено инспекциите се извършват от експерти по биология, физическо възпитание, литература, професионално образование или старши експерти по организация на средното или началното образование и т.н., чиито основни служебни функции са съвсем различни от тези на експертите по специални училища. Много от експертите, които придружиха изследователите на БХК при посещенията, не бяха запознати с основни проблеми в помощните училища и не проявиха никакъв интерес и инициатива да ги отразят или да насочат ръководствата на училищата към евентуални разрешения. Те не бяха запознати и с макар и оскъдната нормативна уредба на дейността в помощните училища и затова не оказваха и методическо ръководство във връзка с учебния процес. Обект на техните проверки, ако се съди по записите в ревизионните книги в училищата, са или училищната документация, или разследване по повод на жалба на уволнен или съкратен служител от незаконно уволнение или ненадлежно съкращение. Единици бяха училищата, в които се е извършвала проверка на приема на ученици в тях. Освен това по нареждане на МОН е извършена проверка и на медицинското обслужване в училищата, която никъде не беше довела до санкциониране на персонала, въпреки че на места бяха установени

нарушения. Служители от МОН не бяха отразили посещения от повече от 4 години. Самите експерти от ИО обясниха занижения интерес към помощните училища с липсата на средства на инспекторатите за транспортни разходи и със служебната си ангажираност с основните им задължения.

Персонал

Педагогическият персонал в училищата е в много намален състав и се състои от учители и възпитатели и най-често логопед. Психолози нямаше в около 1/3 от училищата. Сравнително висок беше броят на преподаватели с полувисше образование и завършен курс квалификация по олигофренопедагогика. Обслужващият и административният персонал също е недостатъчен, особено в интернатните училища. Сериозен е проблемът не само с размера на заплащането на персонала, но и с възстановяване на сумите за транспортни разходи. Много от училищата са в села и педагогическият персонал е предимно от най-близкия град. Той е принуден да пътува всеки учебен ден до училището и обратно, като само на специалните учители се заплаща определен процент (бяха споменати различни суми) от транспортните разходи. Но дори и тези суми се заплащат със закъснение от поне няколко месеца.

Принудени от високата безработица, преподавателите в тези училища работеха в крайно неприемливи условия – те разработваха уроци по много от предметите, защото не разполагаха с учебници или примерни разпределения на материала, подвързваха, подлепяха и подшиваха всяка година старите и скъсани учебници за децата, ксерокопираха или въвеждаха в единствения компютър в училището стихотворения и литературни произведения поради липса на учебник, търсеха дарители, за да набавят тетрадки и химикали на децата за първия учебен ден, рисуваха нагледни материали. Те ремонтираха амортизираните сгради и ги боядисваха съвсем безвъзмездно. Те отдавна вече не търсеха съвет или помощ от МОН, защото оттам отговорът винаги бил, че няма средства. Логопедите и психолозите също набавят дидактични материали с лични средства, защото държавната субсидия в повечето училища покрива само заплатите и осигуровките на преподавателите, а сумата за текуща издръжка не достига дори за най-основните хранителни продукти.

Труд

Децата от помощните училища извършват трудови дейности в училището и извън него. Тези в училището обикновено са свързани с поддържане на хигиената в спалните и класните им стаи, помощ в столовата при сервиране и почистване, помощ на персонала при смяна на спалното бельо. Освен това в малките населени места някои от по-големите деца работят при жители на селото или града, като извършват селскостопански дейности по прибиране на реколта или окопаване на дворове, пренасяне на дърва и др. За това им се заплащат дребни суми от по 2 до 5 лв. или им се дава храна и дрехи.

Основни човешки права

Децата в няколко училища споделиха за унизително отношение или насилие от страна на персонала (вж. глава Дисциплина и наказания). В други училища децата се оплакаха от нехайно или безотговорно отношение на персонала към тях.

На учениците в тези училища се позволява да поддържат външния си вид свободно, но тъй като най-често дрехите, обувките и бельото се набавят от дарения в училището, те нямат голям избор. В малко училища бяха забелязани шкафчета за личните вещи на всяко дете. Обикновено дрехите, спалното бельо, кърпите са оборотни. Тъй като един от сериозните проблеми в тези училища са паразитите, много от децата бяха остригани. Те бяха със занемарена лична хигиена, стари обувки (обикновено несъответни по размер и неподходящи за сезона), скъсани и нечисти дрехи. Почти всички деца заявиха интерес към телевизионни предавания и имаха възможност да гледат телевизия в училищата. Те обаче не разполагаха с касетофони или детски вестници и книги. Дори училищата, в които имаше библиотеки, предлагаха на децата предимно литература от 70-те години. Много преподаватели изразиха мнение, че децата от помощните училища стават жертва на стигмата в българското общество и не биват приети в читалища, центрове за работа с деца и други организации. Това задълбочава тяхната социална изолация и забавя индивидуалното им развитие допълнително. Все пак има неправителствени организации, които организират спортни състезания, спонсорират таланти деца за изнасяне на концерти с техни изпълнения или изложби на техни изделия.

Като институции, които функционират вече 40-50 години, далеч от общественото внимание и държавната грижа, помощните училища се нуждаят от радикална реформа. Тя би трябвало да се изрази не само в актуализиране на нормативната уредба за дейността им, но да засегне и практическите проблеми, свързани с медицинското обслужване и диагностициране, набавянето на учебни пособия и материали, обновяването на материалната база. В духа на идеята за интеграция на децата със специални образователни нужди би трябвало да се създаде и ефективен механизъм за обучение на тези деца в масовите училища, с ресурсно подпомагане от държавата. Както и да се упражнява системен контрол върху дейността на диагностичните комисии при прием от МОН, като се дадат ясни указания за това с цел да се предотврати порочната практика, съществуваща досега.

Славка Кукова